

مسئله حاشیه نشینی و اسکان غیررسمی با تاکید بر توان‌مندسازی آن (مطالعه موردی: حاشیه‌نشینان شهر گرگان)

دکتر رضاعلی محسنی *

عضو هیات علمی و رئیس دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۹/۸/۲۰

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۹/۷/۱

چکیده

از پیامدهای صنعتی شدن و شهرنشینی شتابان، می‌توان به پدیده حاشیه نشینی و سکونت‌گاه‌های غیررسمی اشاره کرد. حاشیه نشینی شهری که شاید همزاد شهر و شهرنشینی باشد، در شرایط امروزی ابعاد بزرگتری یافته و یکی از مسائل مهم کشورها، به ویژه کشورهای کمتر توسعه یافته، محسوب می‌شود.

تحقیق حاضر بر پایه روش پیمایشی به اجراء درآمده است. جامعه آماری تحقیق را ۴۷۸۶۱ خانوار ساکن در محلات حاشیه نشین شهر گرگان تشکیل داده اند. ابزار گردآوری اطلاعات، پرسش‌نامه بوده و از مصاحبه نیز به عنوان ابزار تکمیلی استفاده شده است. داده‌های به دست آمده با استفاده از آزمون ناپارامتریک «کروسکال - والیس» و آزمون پارامتریک «تحلیل واریانس» تجزیه و تحلیل شده اند.

ارزیابی نتایج آزمون روابط بین تعاملی بین متغیرهای عمده مورد بررسی مطابق با داده‌های به دست آمده مبین عدم وجود رابطه و تفاوت معنی داری بین متغیرهای وضع سواد، تعداد فرزندان، تعداد اعضای خانواده و علل مهاجرت با متغیر محل سکونت حاشیه‌نشینان می‌باشند ولی بین سایر متغیرهای تحقیق با متغیر محل سکونت رابطه معنی دار آماری مشاهده می‌گردد. بهسازی و نوسازی بافت‌های روستایی، برنامه ریزی جمعیت و مهاجرت، توسعه مسکن روستایی، بهسازی و ارتقای محلات و مناطق حاشیه نشین، نوسازی بافت‌های سکونت‌گاه‌های غیررسمی و احداث شهرک‌های جدید برای ساماندهی مجدد از جمله برنامه‌های راهبردی کلان در بخش توانمندسازی مناطق حاشیه نشینی است.

واژگان کلیدی: حاشیه نشینی، اسکان غیررسمی، مهاجرت، فقر شهری، گرگان

طرح مسئله

شهرنشینی فی‌نفسه پدیده منفی و مخربی نیست. رشد بیش از حد و نامعقول آن می‌تواند در قالب عوارض و پیامدها نشان داده شوند. پیدایش محلات خودرو و حاشیه‌نشین و شکل‌گیری سکونت‌گاه‌های غیررسمی از جمله این عوارض‌اند. اگرچه مطالعات و پژوهش‌های موجود بیانگر این است که توسعه محلات فقیرنشین با روند افزایش مهاجرت رشد بیشتری دارد؛ ولی منتسب نمودن مهاجرین روستایی به تشکیل واحدهای آلودگی و رشد فرهنگ حاشیه‌نشینی، دور از واقعیت است.

رشد بی‌رویه شهرها در کشورهای کمتر توسعه یافته محصول سه عامل اساسی، نرخ بالای زاد و ولد شهری؛ مهاجرت شتابان و تبدیل مناطق روستایی به شهر است. در این فرآیند مهاجرت از نوع بی‌رویه و شتابان نقش محوری دارد. انتقال جمعیت به خصوص استقرار آن در کلان‌شهرها و مادرشهرها خسارات فراوان را به بدنه جامعه شهری وارد نموده است. وقتی شهرنشینی با نرخ فزاینده‌ای اتفاق می‌افتد، مسایل و مشکلات متعددی متوجه شهرها می‌شود که از جمله آن می‌توان به پیدایش و گسترش محلات حاشیه‌نشین و سکونت‌گاه‌های غیررسمی اشاره نمود. مطالعه نواحی و مناطق حاشیه‌نشینی و آلودگی‌نشینی که از آن تحت عنوان چالش شهری نام می‌برند از جمله مباحث و موضوعاتی است که در صدر مسایل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جهان، به ویژه در ممالک در حال توسعه است. این مساله بیشتر در کشورها و شهرهایی که از برنامه‌ریزی مطلوب جمعیتی و شهری برخوردار نمی‌باشند؛ خودنمایی می‌کند. بررسی‌ها و پژوهش‌های انجام گرفته حاکی از انواع بیماری‌ها و انحرافات شدید اخلاقی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در مناطق و نواحی حاشیه‌نشینی دارد.

حاشیه‌نشینان کسانی هستند که در شهر سکونت دارند ولی عواملی نتوانسته‌اند جذب نظام اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهر شوند و از خدمات شهری بهره‌مند گردند (عابدینی درکوش، ۱۳۶۴، ص ۱۳۷). اگر چه به نظر می‌آید مهاجرت عامل اصلی شکل‌دهی و رشد مناطق حاشیه‌نشینی در شهرهاست. ولی واقعیت این است که بخشی از حاشیه‌نشینان ساکنین همیشگی شهر می‌باشند که به علت فقر اقتصادی در واحدهای مسکونی غیرمستعارف، غیراستاندارد و سکونت‌گاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند. واحدهایی که بعضاً از حداقل امکانات و ملزومات بهداشتی و رفاهی محروم می‌باشند.

چارلز آبرامز (Charles Abram's) حاشیه‌نشینی را با این خصوصیات تعریف می‌کند: ساختمان و یا بخشی از شهر که در آن ویرانی، نارسائی عرصه خدمات درمانی، تراکم و ازدیاد جمعیت در واحدهای مسکونی، فقدان آسایش لازم و خطرات ناشی از عوارض طبیعی نظیر سیل دیده می‌شود می‌تواند به صورت زاغه و یا منطقه زاغه‌نشینی معرفی گردد (شکوهی، ۱۳۴۸، ص ۴۱).

با وجودی که حاشیه‌نشینی بیشتر با شهرهای بزرگ جهان سوم پیوند خورده است، ولی این مشکل تنها خاص این جوامع نیست بلکه جوامع صنعتی نیز زمانی که مراحل صنعتی شدن را پشت سر می‌گذرانند و نرخ مهاجرت روستا به شهر در سطح بالایی قرار داشت، با مشکل حاشیه‌نشینی نیز مواجه بوده‌اند ولی بافت این کشورها به گونه‌ای بود که

مهاجران توانسته‌اند خود را به مرور زمان جذب فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی شهر کنند و مشکل حاشیه‌نشینی را در این جوامع به حداقل برسانند.

حاشیه‌نشینی که خود تا حدود زیادی ریشه در مهاجرت دارد، تحت تاثیر پارامترهایی چون فقر اقتصادی، نوع شغل، تعارض فرهنگی، بیسوادی، هویت قومی، فرهنگی و فقدان کنترل است که عوارض اش در قالب برخی از پیامدهای حاد مسایل شهری تجلی می‌یابد (Dwyer, 1978, p9).

ایران به مثابه یکی از کشورهای پیرامون، تحت تاثیر عوامل گوناگونی از جمله دخالت‌های خارجی، رشد جمعیت، افزایش در آمد نفت، فقدان برنامه‌ریزی غیرمتمرکز که با هماهنگی‌های لازم بتواند تعادل را در کل کشور بهبود بخشد و سایر عوامل درونی و بیرونی، در برنامه‌ریزی‌های رشد و توسعه اقتصادی از الگوی توسعه برون‌زا تبعیت کرده و این امر، مسائل شهری شدن سریع را به دنبال داشته است.

روند شهرنشینی در دوران معاصر به بعد از انقلاب مشروطیت بر می‌گردد. بعد از انقلاب مشروطیت و تغییر در ساختار سیاسی کشور، که منجر به اجرای سیاست‌های شبه مدرنیستی شد، نظام شهری کشور تحول و تغییر اساسی پیدا کرد و جمعیت شهری رو به افزایش نهاد. متعاقب این روند و افزایش سریع نسبت شهرنشینی، مسائل حاد اجتماعی و اقتصادی بی‌شماری از جمله حاشیه‌نشینی و زاغه‌نشینی (که منجر به توسعه حلی‌آبادها شد)، بیکاری شهری، بیکاری فصلی (برای مهاجران موقت)، مشاغل کاذب، تراکم شهری، نبودن تعادل در سیستم‌های شهری، مشکلات فیزیکی، پایین بودن سطح بهداشت عمومی، توسعه بخش غیررسمی، فقدان تناسب میان سرانه‌ها و کاربری‌ها و مسائل مختلف دیگر را در برداشته است.

سابقه حاشیه‌نشینی در ایران به سال ۱۳۰۰ برمی‌گردد و شدت آن در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ بوده است. اولین اجتماعات آلونک‌نشین در تهران به سال ۱۳۱۱ برمی‌گردد اما در مجموع گسترش و رشد اجتماعات آلونک‌نشین بعد از کودتای آمریکایی ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، به خصوص از سال ۱۳۵۵ به بعد برمی‌گردد. در رژیم گذشته، همراه با صنعتی شدن ظاهری کشور از بین رفتن کشاورزی، حرکت جمعیت به شهرها به خصوص در شهر تهران و شهرهای بزرگ کشور، که اکثر فعالیت‌های صنعتی در آن مستقر بود، سرعت یافتن این حرکت سریع جمعیت روستایی به شهرها که با فقر اقتصادی مهاجرین توأم بوده موجب شد تا مهاجرین برای پیدا کردن پناهگاهی که از نیازهای اولیه بشر است، به اطراف شهرها و واحدهای مسکونی غیراستاندارد روی بیاورند. این گروه به انضمام فقرای شهری به شکل‌گیری و رشد فزاینده حاشیه‌نشینی و آلونک‌نشینی در شهرها پرداختند این پدیده مختص تهران و چند شهر بزرگ ایران نبوده بلکه اکثر شهرهای کشور به نوعی با معضل حاشیه‌نشینی و رشد سکونت‌گاه‌های غیررسمی مواجه‌اند (پیران، ۱۳۸۳؛ شکوئی، ۱۳۶۷، زاهد زاهدانی، ۱۳۶۹).

در این مقاله، حاشیه‌نشینی با ویژگی‌های زیر در نظر گرفته شده است:

- ۱- منطقه‌ای به صورت مسکونی رو به ویران، فرسوده و با تجهیزات ناقص در حاشیه شهرها.
- ۲- تسلط فرهنگ فقر در منطقه
- ۳- جدایی‌گزینی توده‌ای از مردم روستا از جامعه شهری.

۴- گوشه‌گیری مردم منطقه از زندگی شهری

۵- مهاجرت و سکونت بخشی از مردم روستا و شهر در حاشیه شهر گرگان.

سؤالات تحقیق عبارتند از :

۱- مناطق و محلات حاشیه‌نشین شهر گرگان دارای چه هویتی می‌باشند؟

۲- عمده‌ترین ویژگی‌های مناطق و محلات حاشیه‌نشین شهر گرگان کدامند؟

۳- سیاست‌های مقابله با مسایل و مشکلات حاشیه‌نشین کدامند؟ و چگونه می‌توان به توان‌مندسازی آن اقدام نمود؟

اهداف تحقیق

هدف اصلی تحقیق مطالعه و بررسی مناطق و نواحی حاشیه‌نشین شهر گرگان و شیوه‌های توان‌مندسازی آن می‌باشد.

اهداف ویژه تحقیق عبارت است:

۱- شناسایی موقعیت جغرافیایی و هویت مکانی محلات و مناطق حاشیه‌نشین شهر گرگان.

۲- بررسی ویژگی‌های ساکنین محلات حاشیه‌نشین و تحلیل وضعیت آن.

۳- معرفی سیاست‌های مقابله با حاشیه‌نشین و ارائه راهکارهای اجرایی در دو سطح کلان و محلی به منظور توان‌مندسازی مناطق و محلات حاشیه‌نشین.

چارچوب نظری

کلینارد نظریه‌های حاشیه‌نشین را به دو دسته تقسیم می‌کند:

۱- تغییر در نحوه استفاده از زمین

۲- کمبود مسکن و عدم تعمیر و نگهداری صحیح آن

در دسته نخست با توجه به مطالعات «ارنست برجس» و «لویس ویرث» که عمدتاً پیرامون شهرهای ایالات متحده آمریکا انجام گرفته است اظهار می‌دارد که در مراحل اولیه رشد شهر، این گونه مناطق محل سکونت طبقات بالا می‌باشد و منطقه مسکونی مد روز است با گسترش مناطق تجاری و صنعتی کارخانه‌ها، انبارها و مراکز عمده فروشی در همسایگی این محل رشد می‌نماید و آنها که وضع بهتری دارند از مرکز شهر به سمت خارج حرکت نموده دور از مرکز شهر سکنی می‌گزینند. کارگران کم درآمد، که شامل گروه‌های قومی فقیر تازه وارد و گروه‌های نژادی می‌باشند به این مناطق آمده، ساکنین این نواحی می‌شوند. چون مالکان اجازه کمی جهت تعمیر و نگهداری ساختمان‌ها دریافت می‌دارند شرایط نزول می‌یابد و به علت شلوغی زیاد بی‌توجهی و تخریب توسط ساکنین این مناطق به زاغه‌ها تبدیل می‌شوند.

پل سینجر از جمله صاحب‌نظرانی است که به تبیین پدیده شهرنشینی با توجه به شرایط اقلیمی و مهمتر از آن اجتماعی- اقتصادی و حتی سیاسی می‌پردازد. دیدگاه او که در مجموعه گسترده‌ای از صاحب‌نظرانی قرار می‌گیرد که به تحلیل علل عقب‌ماندگی و عدم توسعه در آمریکای مرکزی و جنوبی پرداخته‌اند و مکاتبی چون اکلا را پدیدار ساختند: پدیده شهری را همواره با در نظر گرفتن شرایط تاریخی حاکم بر پویای اقتصادی اجتماعی هر منطقه قابل تبیین می‌دانند. پدیده شهری و شهرنشینی را به صورت بازتابی از چگونگی مناسبات تولیدی در هر وضعیت

اجتماعی - اقتصادی تبیین می‌نماید. اوضاع و احوال شهری حاکم در ممالک توسعه‌نیافته ناشی از عقب‌ماندگی و عدم تحول مناسبات تولید و روابط اجتماعی این کشورهاست (مفهوم شهر، ۱۳۵۸، ص ۹).

شهر از دیدگاه پارک چیزی بیشتر از کنگره‌ای (تجمعی) از افراد و قراردادهای اجتماعی است، خیابان‌ها، ساختمان‌ها، چراغ‌های نئون، تراموا، و تلفن و غیره است. و نیز چیزی بیش از مجموعه‌ای از موسسات و ادارات مجمع حقوقی، بیمارستان، پلیس، موسسات مدنی و بسیاری از این دست است. هم‌چنین شهر بیش از موضع من، مجموعه از رسوم و سنت‌ها و گرایش‌های سازمان یافته است. به عبارت دیگر شهر تنها یک مجموعه فیزیکی و یک دست ساخته صرف نیست، شهر شامل مردمی است که آن را ساخته‌اند، یک محصول طبیعی به‌ویژه طبیعتی انسانی است نواحی که در شهرها به صورت طبیعی شکل می‌گیرد، نواحی که بدون طرح قبلی بوجود می‌آیند و کارکرد داشتند. سه مفهوم مشخص که پارک از علوم بوم‌شناسی عاریت گرفته بود عبارتند از:

۱- تسلط به معنای سلطه ارگانسیم‌های قویتر و بزرگتر بر کوچکتر

۲- هجوم و استقرار به معنای حرکت یک گروه، فعالیت به منطقه و مستقرشدن

۳- همزیستی: یعنی وابستگی متقابل بین ارگانسیم‌های غیرمشابه شبیه آنچه در چرخه حیات و زنجیره غذایی مشاهده می‌شود (ممتاز، ۱۳۷۹، ص ۱۲۶).

تحلیل‌گران مسایل شهری عقیده دارند که شهر محیط و بستر مناسبی برای همه نوع تحرک اجتماعی است و این تحرک از راه‌های گوناگون شرکت و ارتقاء در فعالیت‌های اقتصادی، شرکت و ارتقاء در فعالیت‌های سیاسی، شرکت در فرآیند کسب و طی مدارج علمی و آموزش عالی و یا شیوه بسیار مرسوم که در کتاب مرد سازمان این فرآیند توضیح داده شده است و چیزی که دیکنز آن را در جامعه‌شناسی شهری خود تحت عنوان طبقات، اجتماعات محلی و مراتب ارتقاء اخلاقی طرح کرده است (دیکنز، ۱۳۷۷، ص ۱۲۶).

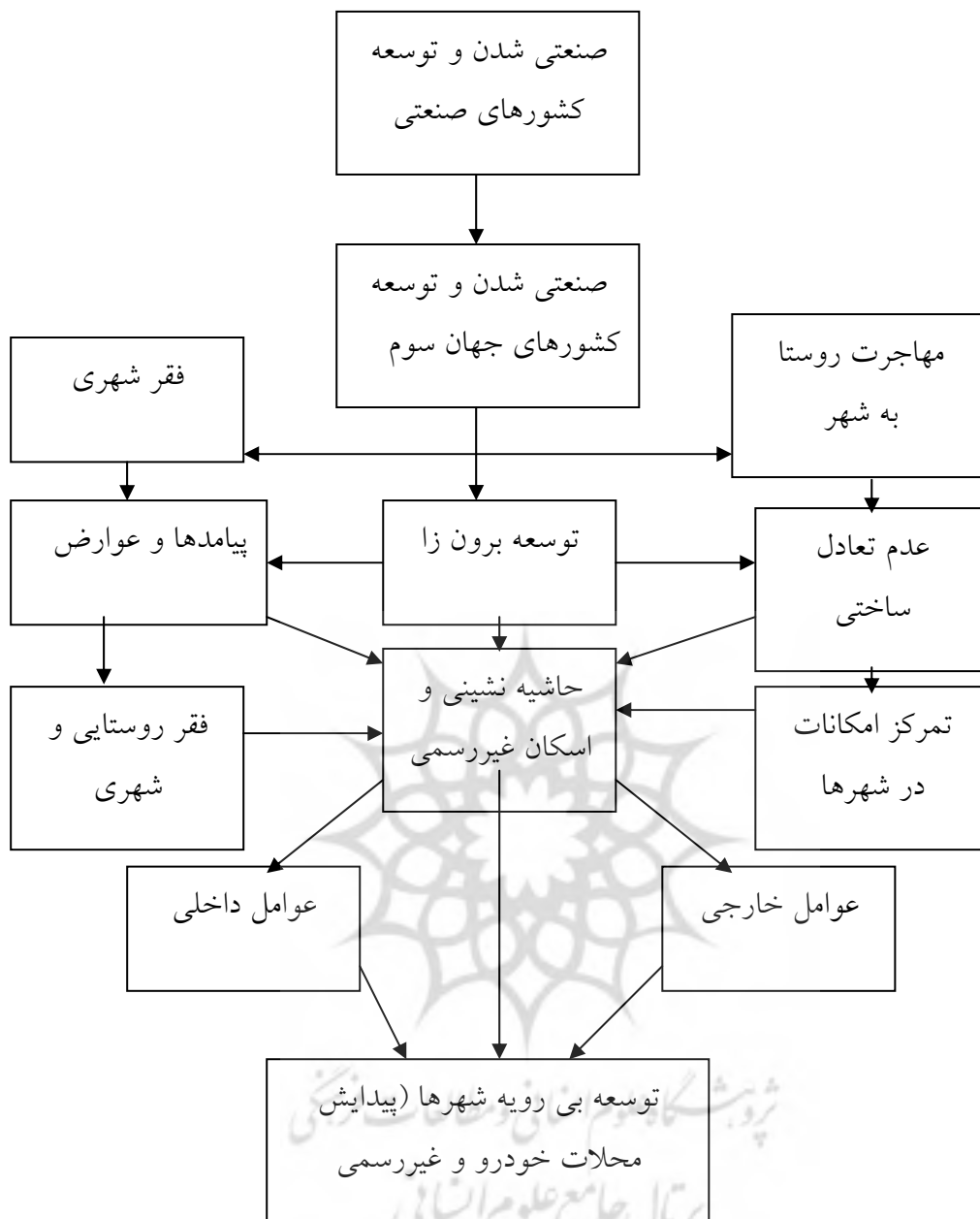
شهر به نظر پارک بهترین مکان برای ظهور پدیده بی‌سازمانی است (کوزر، ۱۳۶۹، ص ۴۸۲). وی علت این امکان را به دو دلیل فراهم می‌بیند اولاً در محیط شهری به زندگی خانوادگی و کارکرد نهاد خانواده در معنای سنتی آن خلل وارد می‌شود، ثانیاً روابط همسایگی که به تعبیر پارک پاسداران عادات و سنن هستند کم‌رنگ می‌شوند. از دیدگاه مکتب شیکاگو شهر محیط متناقض و دوگانه‌ای است که از یک سو بستر انواع ناهنجاری‌ها یا بی‌سازمانی و درعین حال محیط پرورش‌دهنده خلاقیت، نوآوری و پیشرفت است. در جامعه انسانی (شهر) در کنار رقابت، مشکل اساسی دیگری از کنش وجود دارد که عبارت است از ارتباط و کارکرد یا یکی از کارکردهای ارتباط این است که در بین افراد جامعه تفاهم شکل گیرد (مفهوم شهر، ۱۳۵۸، ص ۵۰) به عبارت دیگر جدایی‌ها و رقابت بر سر تصاحب منابع و منافع در محیط شهری آدم‌ها را به سمت تنازع برای بقاء (فردگرایی افراطی) می‌کشاند در عین حال زندگی جدید مستلزم توافق، تعاون در قالب انجمن‌ها و نهادهای مدنی جدید در قالب اجتماع محلی مبتنی بر همگن بودن در نژاد، قوم، شغل شکل می‌گیرد. رابرت پارک در عین حال عقیده داشت سازمان اجتماعی علیرغم شباهت به ارگانسیم‌های طبیعی، مثل هم (به صورت مطلق) نیستند زیرا سازمان اجتماعی دو جنبه دارد: الف: بخش فرهنگی، ب: بخش زیستی.

در حوزه اول مفاهیم همکاری، همزیستی و یگانگی مطرح است و در حوزه دوم وجه غالب با تنش‌ها و رقابت‌هاست. بر این اساس است که شهروندان در شهر از یکسو مجبور به زندگی در فضاهای متراکم نظیر مجتمع‌های مسکونی آپارتمان‌ها، فروشگاه‌ها و اداره هستند ولی از سوی دیگر تفاوت‌های آن‌ها در شاخص‌های اجتماعی نظیر مذهب، نژاد، زبان، ملیت، طبقه زمینه‌ساز پروسه‌های اکولوژیکی مانند رقابت و جدایی‌گزینی مکانی می‌شود (نقدی، ۱۳۸۲، ص ۶۱).

پیران از جمله صاحب‌نظران داخلی است که در زمینه مسایل شهر و حاشیه‌نشینی در ایران مطالعات قابل توجهی انجام داده است. بر پایه مطالعات پیران، دو نوع الگوی شهرنشینی وجود دارد که به شهر باختری و شهر خاوری و بر بسیار شبیه است. در شهر شهروند مدار گردش امور و مدیریت یک واحد اجتماعی به نام شهر با همراهی مردم انجام می‌گیرد. نهادهای مردمی در مراحل مختلف اداره امور حضور دارند. حقوق و مسئولیت شهروندان معین و مشخص است و انواعی از سازمان‌های غیردولتی به این فرایند مدد می‌رسانند، رعایت حقوق شهروندی یکی از پایه‌های اساسی این الگو می‌باشد. برعکس در شهر زورمند مدار، تنها یک اراده بر شهر سیطره دارد و آن قدرت شه‌پدري حاکم است، اساساً صحبت از رعایا است نه شهروندان.

پیران در این بحث ضمن تفکیک دو الگوی شهری شدن در گستره تاریخ به تفکیک ویژگی‌های شهرنشینی در اروپا و ایران از ابعاد چهارگانه: ۱- مرفولوژیک، ۲- اقتصادی، ۳- اجتماعی، ۴- برنامه‌ریزی شهری می‌پردازد در این نظریه پیران غیردرون‌زا بودن الگوی شهرنشینی ایران و نتایج و پیامدهای حاصل از آن را بر اساس یافته‌های میدانی بحث کرده است.

الگوی نظری تحقیق، بر پایه مطالعات نظری، نظریه‌های حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی که این مقاله بر آنها تاکید داشته است، تنظیم و تدوین گشت.

شکل شماره ۱: الگوی نظری جهت تبیین حاشیه نشینی و اسکان غیررسمی

منبع: نگارنده

روش تحقیق

این طرح بر پایه روش تحقیق پیمایشی به مرحله اجرا درآمده است.

جامعه آماری

جامعه آماری این تحقیق، با توجه به ماهیت موضوع، ویژگی‌ها و معیارهای حاشیه‌نشینی؛ شامل خانوارهای ساکن در محلات حاشیه‌نشین شهر گرگان، می‌باشند. هویت مکانی نواحی و محلات حاشیه‌نشین شهر بر حسب نام و تعداد خانوار به شرح زیر می‌باشند:

جدول شماره ۱: هویت مکانی حاشیه نشین شهر گرگان بر حسب نام و تعداد خانوار

ردیف	نام منطقه یا محله	تعداد خانوار
۱	اسلام آباد	۲۴۶۸
۲	قلعه حسن	۷۸۴
۳	کوی افسران	۴۱۷
۴	حدفاصل اوزینه و کاشانی	۷۵۳
۵	چهار راه توشن و ایرانمهر	۳۶۴
	جمع	۴۷۸۶

منبع: (محسنی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۸)

مناطق جغرافیای تحقیق

۱- منطقه اسلام آباد

این منطقه شامل مسیر غربی و شرقی بلوار الغدیر و همچنین حاشیه رودخانه تا مسیر منتهی به فلکه مازندران که حدود ۲۴۶۸ خانوار را در برمی گرفت. این منطقه ۵۱/۸ درصد نمونه مطالعاتی را تشکیل که ۲۷۶ نفر از ۵۳۳ نفر نمونه آماری را به خود اختصاص داده بود.

۲- منطقه افسران

این منطقه شامل ناحیه شمالی کوی افسران واقع بین مرکز بازپروری معتادان تا ضلع شمال غربی پمپ بنزین که حدود ۴۱۷ خانوار برآورد گردید. این منطقه ۸/۴ درصد نمونه مطالعاتی را تشکیل که ۴۵ نفر از ۵۳۳ نفر نمونه آماری را به خود اختصاص داده بود.

۳- منطقه قلعه حسن

این منطقه ضلع شرقی بلوار نهارخوران که به لحاظ بافت فرهنگی و اجتماعی به صورت هویت مستقل کاملاً مشخص و تعداد ۷۵۳ خانوار را شامل می شد. این منطقه ۱۶/۳ درصد نمونه مطالعاتی را تشکیل که ۸۷ نفر از ۵۳۳ نفر نمونه آماری را به خود اختصاص داده بود.

۴- منطقه اوزینه-کاشانی

این منطقه از ابتدای بریدگی کاشانی به سمت شهرک امام آغاز تا محلات منتهی به منطقه تیراندازی و شهرک سپاه را شامل می شد که تعداد ساکنان آن ۷۵۳ خانوار بالغ گردید. این منطقه ۱۵/۸ درصد از نمونه مطالعاتی را تشکیل که ۸۴ نفر از ۵۳۳ نفر نمونه آماری را به خود اختصاص داده بود.

۵- منطقه ایرانمهر

این منطقه حد فاصل چهارراه توشن و ضلع شمالی بیمارستان صیاد شیرازی تا محدوده جنوبی ایرانمهر تعیین که تعداد آنها ۳۶۴ خانوار برآورد گردید. این منطقه ۷/۷ درصد نمونه مطالعاتی را تشکیل که ۴۱ نفر از ۵۳۳ نفر نمونه آماری را به خود اختصاص داده بود.

پیش‌آزمون و حجم نمونه

برای اجرای تست مقدماتی، به منظور سنجش اعتبار و پایایی ابزار و هم‌چنین برآورد واریانس موجود در بین نمونه‌ها تعداد ۳۵ نفر با توجه به نسبت خانوار در جمعیت آماری مشخص گردید که پیش‌برآورد بالاترین واریانس نگرش نمونه ۱/۲۳ به دست آمد، که با قرار دادن آن در فرمول برآورد حجم نمونه (سرای، ۱۳۷۲، ص ۱۳۶). نمونه آماری ۱۴۸ نفر مشخص گردید. که به لحاظ پایین بودن تعداد نمونه، از فرمول «کوکران» استفاده به عمل آمده و نظر به اینکه خروجی محاسبات کوکران در جامعه آماری بزرگ نیز معمولاً کمتر از ۴۰۰ نفر می‌باشد، لذا به منظور کاهش خطای نمونه‌گیری با کاهش d به ۰/۰۴، دقت اطمینان را بالا برده و بدین شیوه حجم نمونه را افزایش داده‌ایم که در مجموع با اعمال فرمول کوکران برای جامعه آماری مورد نظر، تعداد ۵۳۳ نفر به عنوان نمونه آماری این تحقیق مشخص گردید.

پس از مشخص شدن سهم نمونه از جامعه آماری در هر منطقه، با توجه به درصد تخصیص یافته به سهم هر منطقه از نمونه آماری، تعداد نمونه آماری را به طور «تصادفی» انتخاب گردید. برای انتخاب نمونه‌ها به طور تصادفی در راستای فراهم آوردن شانس برابر برای انتخاب شدن، از بین خیابان‌های مستقر در آن منطقه جغرافیایی، یک خیابان مشخص و از بین کوچه‌های منتهی به آن خیابان متناسب با تعداد نمونه‌های تخصیص یافته به آن محل، یک یا دو کوچه مشخص و پرسش‌گران که غالباً سابقه گردآوری اطلاعات در تحقیقات و همکاری در سرشماری ۱۳۸۵ را داشته با مراجعه حضوری به درب خانوار، پس از معرفی خود و انگیزه و هدف پروژه، سرپرست خانوار در صورت تمایل برای انجام مصاحبه انتخاب و در صورت غیبت وی با همسر یا یکی از فرزندان خانواده که بیش از ۱۸ سال سن داشته باشد. اطلاعات مورد نیاز مندرج در پرسش‌نامه با دقت و صداقت از طریق مصاحبه جمع‌آوری شد.

پایایی و اعتبار ابزار

بدون تردید هدف از انجام تست مقدماتی، شناخت اشکالات و نارسایی‌های پرسش‌نامه و ایجاد آمادگی در پرسشگران برای ورود به مرحله پیش‌آزمون به طور تصادفی در بین ۳۵ نفر از خانوارهای حاشیه‌نشین شهر گرگان انجام شد. که به ارزیابی اعتبار و پایایی ابزار به تفکیک پرداخته می‌شود.

الف- پایایی ابزار

تحلیل پایایی (Reliability Analysis) مقیاس‌های اصلی به منظور ارزیابی میزان انسجام درونی مقیاس‌ها و شناسایی اجزاء (گویه‌های) نامناسب انجام می‌گیرد در صورتی که ضریب روایی (آلفا) مقیاس‌ها، بالاتر از ۰/۷۰ باشد، حاکی از بالا بودن میزان انسجام درونی مقیاس‌ها است (ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، ۱۳۸۱، ص ۴۱).

آنالیز داده‌ها به مدد خروجی ضریب آلفای کرانباخ برای مقیاس‌های اصلی مورد سنجش در مرحله تست مقدماتی به شرح زیر می‌باشد.

شاخص زیباسازی محل: ۰/۷۴

شاخص وضعیت فاضلاب شهری: ۰/۸۸

شاخص آسیب‌های اجتماعی: ۰/۹۰

شاخص آلودگی محیط زیست: ۰/۳۷ که به دلیل عدم انسجام لازم بین سوالات با حذف سوالاتی که از همبستگی پایینی برخوردار بودند و اصلاح و تعدیل به ۰/۶۲ ارتقا یافت.

شاخص زیست محیطی: ۰/۳۵ که با حذف و اصلاح و تعدیل به ۰/۷۶ ارتقا یافت.
بر مبنای خروجی نهایی ضریب همبستگی درونی سوالات به مدد آلفای کرانباخ، آن دسته از سوالاتی که از ضریب کمتری برخوردار بودند حذف و در نهایت با تعدیل و اصلاح گویه‌های مربوط به خرده مقیاس‌ها، پرسش‌نامه در قالب ۱۰ سوال زمینه‌ای و ۸ مقیاس نگرشی در قالب ۷۲ سوال با ۲۹ سوال مربوط به خرده مقیاس‌ها، نهایی گردید.

ب- اعتبار ابزار

«اعتبار سنج‌های است معتبر که آن چیزی را که ابزار قرار است اندازه بگیرد، اندازه گیری می کند» (دواس، ۱۳۶۷، ص ۶۶). برای حصول اطمینان از دقت و سنجش مقیاس‌ها، از اعتبار صوری استفاده شد. اعتبار صورت بدین معناست «که افراد متخصص و مجرب تصدیق نمایند که مقیاس مورد نظر، مقصود اصلی را می‌سنجد».

بدین منظور، پرسش‌نامه مقدماتی پس از تنظیم، مجدداً برای ارزیابی و بازنگری در اختیار همکاران علمی پژوهش که خود اهل نظرند، قرار گرفت، علاوه بر آن پرسش‌نامه را بین تعدادی از کارشناسان و پژوهش‌گران قرار گرفت و از آنان خواسته شد تا در ارتباط با گویه‌های مقیاس‌ها داوری نمایند. ابزار نهایی برآیند اتفاق نظر آنان می‌باشد.

گردآوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل آن

ابزار غالب گردآوری اطلاعات، پرسش‌نامه بوده و از مصاحبه نیز به عنوان ابزار تکمیلی، استفاده به عمل آمده است. داده‌ها و اطلاعات به دست آمده مورد تجزیه و تحلیل دقیق آماری قرار گرفته، به طوری که اطلاعات مورد نیاز از طریق مصاحبه حضوری با ۵۳۳ نفر از خانوارهای حاشیه‌نشین شهر گرگان مرکز استان گلستان (افراد ۱۵ ساله و بالاتر به عنوان واحد تحلیل و خانوارهای ساکن در مناطق تعیین شده به عنوان سطح تحلیل) به دست آورده، پس از کدگذاری در محیط نرم افزار آماری SPSS II و ویرایش و با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی، داده‌ها را مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

برای سنجش آماری روابط بین متغیرهای اساسی تحقیق، با توجه به اینکه مناطق حاشیه‌نشین مورد بررسی بیش از سه گروه و غالب متغیرهای مورد مطالعه نیز در سطح مقیاس اسمی (nominal scale) و رتبه‌ای (ordinal scale) طبقه بندی شده از آزمون ناپارامتریک (non-parametric statistic) «کروسکال - والیس» (kruskal wallis test) و برای آن دسته از متغیرهایی که در سطح مقیاس فاصله‌ای (interval scale) طبقه بندی شده اند از آزمون پارامتریک «تحلیل واریانس» (variance analysis) استفاده گردیده که به بررسی خروجی داده‌ها می‌پردازیم.

نتایج بررسی

الف) نتایج توصیفی

جنسیت ۵۱/۸ درصد حاشیه‌نشینان مورد مطالعه را زنان و ۴۸/۴ درصد آنان را مردان تشکیل داده ۵۲/۹ درصد حاشیه‌نشینان شاغل و ۴۷/۱ درصد بیکار بوده‌اند. بالاترین درصد اشتغال (۷۴/۷ درصد) اختصاص به منطقه قلعه‌حسن و پایین‌ترین درصد (۴۰/۹ درصد) به منطقه اسلام‌آباد اختصاص داشته است و وضع سواد حاشیه‌نشینان مبین آن است که

اکثر آنان (۶۴/۴ درصد) از تحصیلات عمومی و متوسطه برخوردار و ۱۹/۵ درصد آنان نیز بیسواد بوده‌اند سطح پراکنش درآمد حاشیه‌نشینان از حداقل ۱۰۰۰۰ تومان تا حداکثر ۷۳۰۰۰۰ تومان توزیع شده بود. میانگین درآمد ماهانه آنان ۱۳۲۳۶۸ تومان گزارش که بالاترین میانگین درآمد ماهانه با ۲۰۸۲۰۰ تومان مربوط به منطقه اوزینه و پایین‌ترین میانگین درآمد ماهانه با ۱۶۶۷۹ تومان به منطقه اسلام‌آباد اختصاص داشته است.

محل تولد ۲۶/۵ درصد حاشیه‌نشینان مورد بررسی خارج استان و ۷۳/۵ درصد آنان نیز داخل استان گزارش شده است. بیشترین درصد تخصیص یافته به محل تولد خارج از استان به مناطق افسران (۶۷/۷ درصد) و اسلام‌آباد (۳۷/۳ درصد) اختصاص داشته است هم‌چنین شهر محل تولد بیشتر آنان، گرگان بوده که بالاترین درصد به منطقه قلعه‌حسن (۹۳/۱ درصد) و پایین‌ترین درصد به منطقه افسران (۴۶/۵ درصد) مربوط بوده است. بررسی نتایج داده‌های مربوط به مولفه اصل و نسب حاشیه‌نشینان نیز نشان داد اکثریت حاشیه‌نشینان مناطق قلعه‌حسن (۹۰/۱ درصد)، اوزینه (۸۴/۵ درصد) و ایرانه‌مهر (۷۰/۷ درصد) اصل و نسب خود را متعلق به شهرستان گرگان و اکثریت حاشیه‌نشینان مناطق افسران (۷۷/۸ درصد) و اسلام‌آباد (۶۷/۷ درصد) اصل و نسب خود را به خارج استان منتسب نموده که این امر مبین خاستگاه جغرافیایی آنها در خارج استان و مهاجر بودن آنها می‌باشد.

بررسی نتایج مسکن حاشیه‌نشینان نشانگر مالکیت ملکی ۶۵ درصد، اجاره‌ای بودن ۱۸/۹ درصد، مسکن پدری ۱۴/۳ درصد آنها نیز دارای مسکن اجاره‌ای بوده‌اند.

اکثر حاشیه‌نشینان (۶۰/۸ درصد) نسبت به همکاری و مشارکت مناسب مردم در تمیزی محله، دیدگاه منفی ابراز داشته‌اند. توزیع میانگین رتبه‌ها نشانگر وضع مناسب اوزینه و وضع نامناسب قلعه‌حسن در خصوص میزان مشارکت مردم در رعایت بهداشت و تمیزی محله می‌باشد.

بررسی نتایج مربوط به میزان اعتیاد مواد مخدر در مناطق حاشیه‌نشین شهر گرگان نشان داد که مناطق ایرانه‌مهر و قلعه‌حسن دارای بیشترین آسیب و اوزینه دارای کمترین آسیب در این خصوص می‌باشد. هم‌چنین میزان قاچاق مواد مخدر نیز در قلعه‌حسن بسیار زیاد و اوزینه بسیار کم گزارش شده است. میزان پدیده سرقت در قلعه‌حسن شدید و در افسران ضعیف بیان شده است.

۵۷/۲ درصد حاشیه‌نشینان، احساس امنیت خود را در سطح زیاد و بسیار زیاد بیان کرده‌اند. بالاترین میزان برحسب مناطق متعلق به افسران و پایین‌ترین آن به قلعه‌حسن مربوط بوده است.

بررسی نتایج نظرات پاسخ‌گویان نشانگر اظهار منفی ۵۶/۳ درصد آنان نسبت به عدم اجرای طرح‌های زیربنایی شهری در محله‌ی مسکونی‌شان می‌باشد.

ب) نتایج تحلیلی

نتایج حاصل از روابط بین متغیرهای مورد بررسی را براساس آمار استنباطی با استفاده از نرم‌افزار SPSS آنالیز که خلاصه خروجی اطلاعات به دست آمده را در جدول زیر آمده است.

جدول شماره ۲: خلاصه نتایج روابط بین متغیرهای مستقل و وابسته تحقیق

متغیرهای مستقل	نوع مقیاس	متغیر وابسته	نوع مقیاس	نوع آزمون	مقدار آزمون	سطح معنی داری	نتیجه	
							تأیید (+)	رد (-)
جنسیت	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۱۰/۷۲۰	۰/۰۳۰	+	
مذهب	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۹/۶۰۸	۰/۰۴۸	+	
وضع سواد	رتبه‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۶/۵۵۴	۰/۱۶۱	-	
وضع تأهل	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۲۷/۸۹۸	۰/۰۰۰	+	
تعداد فرزند	فاصله‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	تحلیل واریانس	۱/۹۹	۰/۰۹۴	-	
تعداد اعضای خانواده	فاصله‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	تحلیل واریانس	۱/۶۲۵	۰/۱۶۷	-	
سطح درآمد	فاصله‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	تحلیل واریانس	۱۳/۳۳	۰/۰۰۰	+	
شهرستان محل تولد	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۶۸/۲۸	۰/۰۰۰	+	
خاستگاه جغرافیایی	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۱۹۹/۳۵	۰/۰۰۰	+	
سال مهاجرت	فاصله‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	تحلیل واریانس	۲/۶۴	۰/۰۳۶	+	
علل مهاجرت	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۸/۳۹	۰/۰۷۸	-	
قومیت	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۱۳۱/۷	۰/۰۰۰	+	
وضع مسکن	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۱۴/۲۴	۰/۰۰۷	+	
زیربنای واحد مسکونی	فاصله‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	تحلیل واریانس	۲۱/۳۴	۰/۰۰۰	+	
تعداد اتاق خواب‌ها	فاصله‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	تحلیل واریانس	۱۰/۸۲	۰/۰۰۰	+	
سابقه ساخت مسکن	فاصله‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	تحلیل واریانس	۱۲/۳۸	۰/۰۰۰	+	
نوع مصالح واحدهای مسکونی	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۵۲/۵۴	۰/۰۰۰	+	
کیفیت مسکن	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۵۰/۱۰۲	۰/۰۰۰	+	
استفاده از وام مسکن	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۱۴/۲۴	۰/۰۰۷	+	
مشارکت مردم در رعایت بهداشت محله	رتبه‌ای	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	اسمی	کروسکال - والیس	۹۴/۱۵	۰/۰۰۰	+	

مسئله حاشیه نشینی و اسکان غیررسمی با تاکید بر توان‌مهندسازی آن... ۱۴۵

	+	۰/۰۰۰	۱۸۱/۷۰	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	جمع‌آوری منظم زباله‌ها
	+	۰/۰۰۰	۱۴۲/۳۲	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	قراردادن زباله در کیسه‌های سریسته بیرون منزل
	+	۰/۰۰۰	۲۳۰/۴۲	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	وضعیت بهداشتی
	+	۰/۰۰۰	۱۲۱/۵۶	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	ارزیابی آلودگی محیط زیست
	+	۰/۰۰۰	۹۲/۹۷۲	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	اعتیاد به مواد مخدر
	+	۰/۰۰۰	۹۷/۲۷۵	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	فاجاق مواد مخدر
	+	۰/۰۳۱	۱۰/۶۲۷	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	سرقت
	+	۰/۰۰۰	/۹۶۶ ۱۰۴	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	درگیری و شرارت
	+	۰/۰۰۰	/۵۲۴ ۱۴۴	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	روابط نامشروع
	+	۰/۰۰۰	/۸۵۷ ۱۰۹	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	میزان جرم و آسیب‌ها
	+	۰/۰۰۰	۶۶/۱۶۶	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	وضعیت قطعی آب
	+	۰/۰۰۰	۵۲/۲۴۶	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	احساس امنیت
	+	۰/۰۰۰	۴۵/۶۰۷	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	حضور پلیس در محله
	+	۰/۰۰۰	/۶۷۱ ۲۰۹	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	کیفیت سیستم فاضلاب شهری
	+	۰/۰۰۰	/۸۲۷ ۱۵۷	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	رضایت از سیستم فاضلاب شهری
	+	۰/۰۰۰	/۲۰۸ ۱۲۲	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	طرح‌های زیباسازی
	+	۰/۰۰۰	/۱۸۸ ۱۱۴	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	توجه شهرداری به اجرای طرح‌های زیباسازی در منطقه
	+	۰/۰۰۰	/۱۶۱ ۱۱۶	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	ارزیابی از وضعیت زیباسازی
	+	۰/۰۰۰	/۸۶۶ ۱۶۴	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	ارزیابی از وضعیت روشنایی معايير
	+	۰/۰۰۰	/۵۲۶ ۱۳۰	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	ارزیابی از آسفالت معابر
	+	۰/۰۰۰	۷۲/۰۰۷	کروسکال - والیس	اسمی	مناطق محل سکونت حاشیه‌نشینان	رتبه‌ای	رضایت از فضای ظاهری محله

ارزیابی نتایج آزمون روابط بین تعاملی بین متغیرهای عمده مورد بررسی مطابق با داده‌های جدول فوق نشانگر عدم وجود رابطه و تفاوت معنی‌دار بین متغیرهای وضع سواد، تعداد فرزندان، تعداد اعضای خانواده و علل مهاجرت با متغیر محل سکونت حاشیه‌نشینان شهر گرگان می‌باشد ولی بین سایر متغیرها با متغیر محل سکونت رابطه معنی‌دار آماری مشاهده می‌گردد. بررسی تطبیق نتایج به دست آمده در پژوهش حاضر در بخش آمار توصیفی و آمار استنباط با بسیاری از تحقیقات مشابه به عمل آمده هم‌نوایی و هماهنگی دارد.

رویکردهایی برای توان‌مندسازی مناطق حاشیه‌نشین

۱- بهسازی و نوسازی بافت‌های فعلی روستایی: زمانی می‌توان از مهاجرت جمعیت اضافی روستاها جلوگیری کرد که امکان جذب آنها در روستاها فراهم باشد. برای این منظور ضروری است که بافت‌های روستا در ابعاد و زوایای مختلف بهسازی و نوسازی گردد.

اجرای هرگونه برنامه بهبود کیفیت زندگی در محدوده، نباید منجر به گسترش حاشیه‌زایی و اسکان غیررسمی در آن شود. توفیق در این زمینه مشروط به تدوین و اجرای برنامه فراگیر اسکان کم درآمدها در تمام منطقه کلان‌شهر و استقرار نظام مدیریت کلان‌شهری هماهنگ و یکپارچه است. در این چهارچوب راهکاری مقدماتی هدایت و ساماندهی تحولات فضایی این محدوده به شرح زیر قابل ارائه می‌باشند:

(الف) حفاظت اراضی کشاورزی و باغ‌های با ارزش این محدوده یک اصل تلقی شود. این حفاظت باید منطبق با اصول اقتصاد زمین باشد.

(ب) ایجاد صنایع کوچک روستایی کاربر و در عین حال دارای بازار جهانی: توجه به صنایع کوچک از جمله سیاست‌هایی است که در کشورهای چین و هند به عنوان یک برنامه استراتژیک توانست موفقیت‌های شایانی را در کنترل مهاجرت‌های روستایی و تأمین نیازمندی‌های روستاییان به دنبال داشته باشد.

(ج) تقویت عمران روستایی و توجه به نیازهای این قشر از جامعه جهت جلوگیری از مهاجرت آنان به حاشیه شهرها (د) اشتغال روستایی: اگرچه در شرایط فعلی امکان توسعه اشتغال با نگرش‌های رسمی و کلانی که به روستاها وجود دارد فراهم نیست ولی با تغییر نگرش و راهبردهایی می‌توان سیاست‌هایی را به کار بست.

(ه) هدفمند نمودن کشت محصولات کشاورزی به سمت نیازهای محلی و فرامحلی: این سیاست در سایه نیازسنجی منطقه‌ای برای محصولات کشاورزی به راحتی امکان‌پذیر است.

(و) تضمین و بیمه محصولات کشاورزی از طریق دولت و بیمه‌های کشاورزی

(ز) سوق دادن تولید کشاورزی به سم کشاورزی نوین و تولید محصولات موردنیاز کشورهای همجوار مثل پرورش گله، پيله و...

(ح) ایجاد بستر برای دو محصوله کردن کشاورزی و تولید محصولات هر دوره زمانی تابستانی و زمستانی (با توجه به شرایط مساعد استان و وجود اقلیم متفاوت و مناسب برای رشد و نمو محصولات مختلف)

۲- سیاست کنترل جمعیت روستایی: اگرچه در طی سال‌های اخیر موفقیت کنترل جمعیت در شهرها توانسته است فرآیند رشد شتابان جمعیت را کاهش دهد ولی این مسأله در مناطق روستایی هنوز مورد پذیرش عامه قرار نگرفته

است از این رو برنامه‌ریزی جامع و جدی برای بسط و گسترش مسأله کنترل جمعیت در مناطق روستایی ضرورت اساسی دارد.

۳- توسعه مسکن روستایی: اگرچه ظاهراً این طور تصور می‌شود که در روستا مشکل مسکن وجود نداشته باشد ولی واقعیت آن است که در عمده موارد در روستاها بافت‌های قدیمی، فرسوده مشاهده می‌گردد. خوشبختانه طرح تسهیلات بازسازی و مقاوم‌سازی در دولت نهم مورد توجه جدی واقع شده و اهتمام بیشتر و کارشناسانه‌تر در رفع نیاز ذی‌نفعان، نقش موثری را در انباشت جمعیت روستایی به دنبال خواهد داشت و با نظارت بر ساخت و توسعه مسکن با وام سهم بهره در جلوگیری از مهاجرت بی‌رویه کارساز خواهد بود.

۴- احداث شهرک‌های جدید: احداث شهرک‌هایی با امکان اشتغال مناسب با منطقه و خدمات ضروری و اساسی می‌تواند جمعیت را جذب نماید. مکان‌یابی این گونه شهرک‌ها متناسب با مزیت‌های نسبی و فرصت‌های شغلی منطقه دورنمای این اقدام را امیدوارکننده می‌سازد.

سیاست‌های کلان برای مناطق حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی

حاشیه‌نشینان عمدتاً افرادی هستند که در روستاها و یا شهرها امکان جذب نداشته‌اند و به ناچار در مناطق حاشیه‌ای شهرها مسکن گزیده‌اند. از این رو نوع نگاه به این مناطق بایستی از منظر اصلاح و بهبود باشد؛ چرا که تا سال‌های آتی به واسطه اینکه مبدأ مهاجرت توان جذب رشد جمعیت را ندارد به ناچار مهاجرت را خواهیم داشت از این رو شایسته آن است که در شهرها با برنامه‌ریزی لازم بستر مساعد را برای جذب مهاجرین ایجاد کرد. احداث شهرها و شهرک‌های جدید، اصلاح و بهبود شهرک‌های حاشیه‌ای موجود، توسعه و گسترش خدمات به این شهرها و مستحیل ساختن حاشیه‌نشینان در فرهنگ شهری به وسیله مکانیزم‌های عملیاتی از اقدامات بنیادی است:

۱) اولین فرصت باید راه ورود تازه‌واردان به مادر شهر از طریق راه‌حل‌های قانونی (مانند: وضع مقررات و قوانین) و یا راه‌حل‌های کالبدی (مانند: نوار سبز) و یا راه‌حل‌های نظارتی (در ارتباط با زمین‌های وسیع بلاصاحب و یا حریم رودخانه‌ها و یا در دامنه ارتفاعات) مسدود گردد.

۲) وقتی محدوده شهر مستحکم گردید، کلیه حاشیه‌نشینان داخل محدوده بخشی از مردم شهر تلقی می‌شوند و باید مورد حمایت قرار گیرند.

۳) مسدود کردن راه ورود مهاجران به شهرهای بزرگ، نباید به معنای محروم نمودن آن دسته از کسانی باشد که مهاجرت را به عنوان مفری برای رهایی از فقر اقتصادی و دستیابی به شرایط بهتر زندگی، انتخاب می‌کند.

۴) زمینه‌سازی برای تشکیل محلی و کمک به ظرفیت‌سازی در آنها برای مشارکت در تصدی امور جمعی

۵) به رسمیت شناختن حق سکونت و تأمین مسکن در این گونه سکونت‌گاه‌ها برای همه و برای برقراری حمایت قانونی در این مورد. بدین سان امنیت خاطری برای ساکنین سکونت‌گاه‌های حاشیه‌ای همراه با امید به بهبود در اثر تلاش و اقدامات خود ایشان حاصل می‌شود تا در طبق اخلاص، منابع خود را به شراکت با جمع بگذارند.

۶) توان‌مندسازی و تشکیل گروه‌های خودگردان در نظام برنامه‌ریزی اسکان کشور به طور عام و در برنامه‌ریزی شهری و مسکن به طور خاص، نقاط کور و خلأی وجود دارد که در پاسخ‌گویی به مسأله اسکان نابهنجار ناتوان

می‌باشد زیرا اسکان نابهنجار به عنوان معلولی کالبدی، نشأت گرفته از علل اجتماعی - اقتصادی است و از این رو رویارویی با آن تنهایی در توان یک دستگاه بخشی و با وظایف و مأموریت‌های عمدتاً کالبدی (همچون وزارت مسکن و شهرسازی) نمی‌باشد و هرگونه اقدام در گره‌گشایی این معضل، ضمن آنکه به بهسازی کالبدی و طرح‌های مهندسی نیاز دارد اما همراه و حتی پیش از آنها به برنامه‌های همه‌جانبه توسعه اجتماعی - اقتصادی اجتماعات محلی در این گونه سکونت‌گاه‌ها نیازمند است.

۷) مشارکت مردم و توان‌مندسازی حاشیه‌نشینان: حاشیه‌نشینان معاصر در قلمرو زندگی اقتصادی - اجتماعی شهرها به سر می‌برند. بنابراین در نظام اجتماعی آنها ادغام نشده‌اند و از این رو به عنوان شهروندان رسمی در جامعه پذیرفته نمی‌شوند و یا لاقلاً خود چنین احساسی دارند. این گسست از جامعه شهری همراه با ویژگی زیست - حاشیه‌ای همچون شکل و نوع مسکن، مهارت‌های شغلی و خصلت روابط اجتماعی، آنها را از شهروندان متمایز می‌سازد. تکیه بر نوع روابط اجتماعی و متمایز بودن آنها از این نظر، دارای اهمیت فراوان است زیرا بسته بودن روابط اجتماعی و شیوه کنش‌های متقابل مردمان حاشیه‌نشین معمولاً آنها را از مراودات و موازین سلوک شهری متمایز و در برابر آن فشارها آسیب‌پذیر می‌سازد.

بنابراین جلب مشارکت مراکز حاشیه‌نشینان در راستای پذیرش حاشیه‌نشینان و یکپارچگی - سازی فضای شهری و جایگزین شدن مشارکت به جای انصار مورد توجه می‌باشد.

۸) اصلاح ساختار نظام شهری و رفع کاستی‌های موجود در قوانین و نهادهای برنامه‌ریزی شده در برخورد با کم‌درآمدها و ...

۹) بهبود مدیریت شهری و تصمیم‌گیری مسئولان نهادها و سازمان‌های شهری در جهت تنظیم هدف‌ها و برنامه‌ها

۱۰) ایجاد بافت‌های برنامه‌ریزی شده در کنار یا نزدیکی بافت‌های فعلی و انتقال ساکنان به این بافت‌ها

این امر در شرایطی صورت می‌گیرد که یا نقطه استقرار موجود به دلایل متعدد، نامتناسب باشد و یا امکان اصلاح وضعیت فعلی به هیچ وجه مقدور نباشد. در چنین شرایطی باید نسبت به برنامه‌ریزی و طراحی در کنار یا نزدیکی نقطه فعلی (البته در صورت امکان) اقدام کرده و سپس شروع به واگذاری زمین و انتقال ساکنان به محل جدید کرد.

۱۱) ارتقاء کیفیت و سطح خدمات‌رسانی، راهکار ارتقاء کیفیت زندگی ساکنان فعلی و عدم جذب گروه‌های کم‌درآمد جدید است. مشارکت ساکنان در اجرای برنامه‌ها و تقویت توان مالی و اجتماعی آنها پایداری اسکان و کیفیت زندگی آنان را تضمین می‌کند. افزایش قیمت زمین در حد شهرهای دیگر منطقه به عنوان پیامد این سیاست‌ها، عاملی مهم برای عدم جذب گروه‌های جدید و انتقال آنها به کانون‌های جمعیتی برنامه‌ریزی شده است.

۱۲) ساماندهی وضع اشتغال و ایجاد گسترش فرهنگ واقعی اشتغال به جای بهره‌گیری از رانت‌های اقتصادی کوچک و بزرگ، از جمله فعالیت‌های سودجویانه که تیشه به ریشه تولید و رونق اقتصادی می‌زند.

۱۳) جمعیت ساکن موجود در این محدوده را باید واقعیتی دانست که تضمین کیفیت زندگی آنان، یک الزام عملکردی در جهت کارآیی کل سیستم منطقه کلان شهر تهران است. بنابراین راه‌حل‌های مبتنی بر اعمال فشار و محدودیت محض و عدم خدمات‌رسانی لازم، حداقل نمی‌تواند واقع‌گرا و کارآمد باشد.

- ۱۴) وجود یک ستاد یا کمیته استانی جهت ایجاد نقش مدیریتی میان بخشی و حلقه پیوند میان سطح کلان برنامه‌ریزی با سطح محلی قابل توجه می‌باشد.
- ۱۵) جلوگیری از تمرکز فعالیت‌های اقتصادی در شهرها و انتقال آن به شهرهای کوچک و مناطق دیگر
- ۱۶) حمایت از تسهیل تشکیل سازمان‌های غیردولتی داوطلب در کمک‌های فنی برای ساکنین مناطق حاشیه‌نشین و نیز مشاوره و میانجی‌گری بین ایشان و بخش دولتی
- ۱۷) پرداخت وام درازمدت به ساکنین جهت بازسازی و بهسازی و تقویت صندوق‌های قرض‌الحسنه محلی در جهت توان‌مندسازی خانوار
- ۱۸) احداث مراکز آموزشی و فنی حرفه‌ای جهت آموزش و تربیت جوانان جویای کار
- ۱۹) تقویت نیروهای کنترل‌کننده رسمی و غیررسمی در این مناطق
- ۲۰) ارتقای سطح سواد و فرهنگ شهرنشینی در جامعه از طریق رسانه‌های جمعی و تبلیغات مناسب و آموختن شیوه مناسب شهرنشینی
- ۲۱) ایجاد شوراهای و انجمن‌هایی متشکل از افراد معتمد حاشیه‌نشینان برای حل مشکلات آنان
- ۲۲) تدوین نقشه جامع به کمک GIS از مناطق حاشیه‌نشین شهر گرگان به لحاظ مرکزیت استانی و سایر شهرهای مهم استان نظیر گنبد
- ۲۳) تهیه بانک اطلاعاتی جامع از ویژگی‌های جمعیت‌شناختی حاشیه‌نشینان
- ۲۴) نظارت بر ورود مهاجران جدید به شهر گرگان که بالاخص پس از سال ۷۶ با مستقل شدن استان گلستان به مرکزیت شهر گرگان به صورت عمودی و افقی شهر رشد شتابانی به خود گرفته و افزایش قیمت مسکن و بازار کاذب آن به تاسی از وضعیت کلان باعث جذب و رانده شدن در مناطق حاشیه‌نشین شهر می‌گردد.
- ۲۵) توزیع عادلانه امکانات و پرهیز از هرگونه تمرکز منابع برای سلب انگیزه از مهاجرینی که برای برخورداری از امکانات بیشتر، گرگان را برای زندگی انتخاب می‌نمایند.
- ۲۶) توجه به ایجاد و توسعه فضای سبز، پارک‌های محلی و عمومی در مناطق حاشیه‌نشین و نظارت شهرداری بر آنها به منظور جلوگیری از اندیشه‌های ناصواب شهروند درجه دوم یا... بودن و عدم گسست و فاصله ساکنین این نواحی با مردم شهر
- ۲۷) توجه به آسفالت خیابان‌ها و معابر و کوچه در مناطق حاشیه‌نشین
- ۲۸) پرهیز از انگ حاشیه‌نشینی به لحاظ فرهنگ مستقر در آن در راستای افزایش احساس تعلق اجتماعی و به تبع مشارکت اجتماعی
- ۲۹) آموزش شهروندی و همگانی به طور منظم در این مناطق به صورت چهره به چهره و اجتماعات محلی تداوم یابد. در این فرآیند استفاده از توانمندی افراد محلی به واسطه قرابت‌ها تأکید می‌گردد.
- ۳۰) افزایش حضور پلیس در این مناطق به صورت مستمر و از طریق ایجاد پست‌های ثابت و سیار.

پیشنهادات و برنامه‌های اجرایی برای محلات مورد مطالعه (سطح محلی)

- ۱- با توجه به اینکه پایین‌ترین درصد اشتغال (۴۰/۹ درصد) به منطقه اسلام‌آباد اختصاص داشته و بالاترین میانگین تعداد فرزند (۳/۶ فرزند) و میانگین تعداد افراد خانوار (۵/۲ نفر) و از سوی دیگر پایین‌ترین میانگین درآمد ماهانه با ۱۱۶۶۷۹ تومان به این منطقه اختصاص داشته است لذا در برنامه‌های اشتغال و ساماندهی کار، این منطقه می‌بایست در اولویت اول برنامه‌ریزیان دستگاه‌ها و سازمان‌های دخیل در این فرآیند قرار گیرد.
- ۲- با توجه به اینکه قدمت ساخت واحدهای مسکونی مناطق ایرانمهر و اسلام‌آباد به ترتیب میانگین ۲۱/۹ سال و ۱۸/۷ سال بالاتر از میانگین کل (۱۶/۷ سال) قرار داشتند و با عنایت به اینکه بخش اعظمی از ساکنین این نواحی تا به حال برای بازسازی و مقاوم‌سازی مساکن خود هیچ اقدامی نکرده‌اند، لذا پیشنهاد می‌شود مناطق مزبور در صدر برنامه‌های تسهیلات اعتباری ویژه برای مقاوم‌سازی و بازسازی مسکن قرار گیرند.
- ۲-۱ برای تحقق کیفیت بخشیدن به مسکن مناطق حاشیه‌نشین استفاده از تسهیلات وام بدون بهره یا کم بهره لحاظ گردد.
- ۲-۲ با توجه به موقعیت اقتصادی ضعیف ساکنین این نواحی از یک سو و موقعیت زلزله‌خیز بودن شهر گرگان از سوی دیگر، هدایت کمک‌های خیرین از طریق ساماندهی و مدیریت این بخش به دلیل نامکفی بودن تسهیلات دولتی، می‌تواند راهگشای نیازمندان واقعی و تسهیل‌گر در این بخش باشد.
- ۳- انجام مطالعه پیرامون علل نداشتن سند مالکیت، پروانه ساخت و پایان کار در مناطق اسلام‌آباد، افسران و قلعه‌حسن و تلاش برای دفع مجوزهای قانونی
- ۴- فراهم نمودن دسترسی بیشتر ساکنین قلعه‌حسن به تاکسی شهری
- ۵- فراهم نمودن دسترسی بیشتر ساکنین اسلام‌آباد به اتوبوس شهری
- ۶- فراهم نمودن دسترسی بیشتر ساکنین افسران به مراکز میوه و تره‌بار
- ۷- مکان‌یابی ایجاد موسسات مالی و شعبه‌یابی از بانک‌ها در این مناطق
- ۸- ایجاد حمام عمومی در منطقه افسران در صورت احساس نیاز مردم محله (با توجه به اینکه پایین‌ترین درصد دسترسی به حمام عمومی با ۲/۲ درصد به این منطقه اختصاص داشته است)
- ۹- ایجاد پارک کودک در منطقه افسران
- ۱۰- فراهم نمودن دسترسی آسان به خدمات بهداشتی و درمانی در اسلام‌آباد
- ۱۱- توجه به وضعیت روشنایی معابر در منطقه افسران
- ۱۲- نامگذاری معابر و کوچه‌ها در منطقه قلعه‌حسن
- ۱۳- آموزش همگانی در محله‌های اسلام‌آباد و قلعه‌حسن نسبت به رعایت بهداشت و قرار دادن زباله در کیسه‌های سر بسته در بیرون منزل در ساعت مشخص
- ۱۴- توجه به بهبود و ارتقای وضعیت بهداشتی منطقه افسران از طریق همکاری دستگاه‌های مسئول

۱۵- چاره‌اندیشی پیرامون کاهش علل و عوامل موثر بر بروز آسیب‌ها و نابهنجاریهای اجتماعی که باعث شکسته شدن قبح مسأله در این مناطق استعداد آسیب‌پذیری بیشتر در ساکنین این نواحی شده است.

۱۵-۱- توانمهندسازی ساکنین مناطق ایرانمهر و قلعه‌حسن در راستای پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر
۱۵-۲- اهتمام مجدانه و کارشناسانه برای کاهش قاچاق مواد مخدر و سرقت در قلعه‌حسن زیرا بنا به رویکرد «کلوآرد» دسترسی آسان به مواد مخدر باعث افزایش مصرف می‌شود.

۱۵-۳- ایجاد پاسگاه ثابت در منطقه قلعه‌حسن با توجه به میانگین پایین حضور پلیس در این منطقه در مقایسه با سایر مناطق که باعث شده علاوه بر اعتیاد و قاچاق مواد مخدر، این منطقه درخصوص سایر پدیده‌ها نظیر: سرقت و درگیری نیز از فراوانی بیشتری برخوردار بوده است به گونه‌ای که در مجموع پایین‌ترین سطح امنیت نیز به این منطقه اختصاص داشته است.

۱۶- بررسی پیرامون مشکل آب شرب و فاضلاب شهری در منطقه افسران و تلاش برای رفع این مسأله
۱۷- ایجاد کانال و جدول در خیابان‌ها و کوچه‌ها در منطقه اسلام‌آباد برای رفع مشکل آب‌گرفتگی به هنگام وقوع بارندگی

۱۸- توجه به اجرای طرح‌های زیباسازی و بهبود فضای ظاهری در منطقه افسران

منابع

- پاپلی یزدی، محمد حسین و حسین رجیبی سانجردی (۱۳۸۲). نظریه های شهر و پیرامون. تهران: سمت،
- پیران، پرویز (۱۳۸۳). باز هم در باب اسکان غیررسمی (مورد شیرآباد زاهدان)، تهران. فصلنامه هفت شهر، شماره ۹ و ۱۰.
- دواس، د. ای (۱۳۸۵). پیمایش در تحقیقات اجتماعی. ترجمه هوشنگ ناییبی. تهران: نشر نی،
- دوران داستس، فرانسوا (۱۳۷۴). هند، سرزمین آزمون های دشوار، ترجمه سیروس سهامی. مشهد: انتشارات واقفی،
- دیکنز، پیتر (۱۳۸۵). جامعه شناسی شهری، ترجمه حسین بهروان. مشهد: آستان قدس رضوی،
- ربانی، رسول (۱۳۸۵). جامعه شناسی شهری. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان،
- زاهد زاهدانی، سید سعید (۱۳۶۹). حاشیه نشینی. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز،
- سرایی، حسن (۱۳۷۲). مقدمه ای بر نمونه گیری در تحقیق. تهران: سمت،
- شکویی، حسین (۱۳۷۳). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری (جلد اول). تهران: سمت،
- _____ (۱۳۶۷). حاشیه نشینان شهری. تبریز: دانشگاه تبریز،
- _____ (۱۳۶۷). جغرافیای اجتماعی شهرها. تهران: ماجد،
- صرافی، مظفر (۱۳۸۱). مسأله ای به نام اسکان غیررسمی. فصلنامه هفت شهر.
- صدیق سروستانی، رحمت اله (۱۳۶۹). انسان و شهرنشینی. نامه علوم اجتماعی، شماره ۱.
- کوزر، لوئیس (۱۳۶۹). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی،
- گروه مطالعات شهری و منطقه ای (۱۳۵۸). مفهوم شهر ۲، تهران (ترجمه).
- محسنی، رضا علی (۱۳۸۷). مطالعه و بررسی مناطق حاشیه نشین شهر گرگان و شیوه های توانمهندسازی آن، گرگان: استانداری گلستان و شهرداری گرگان.
- ممتاز، فریده (۱۳۸۱). انحرافات اجتماعی. تهران: شرکت سهامی انتشار،

- مهندسین مشاور مهرآزان (۱۳۷۲). طرح تفصیلی مشهد، منطقه ۱۳، جلد دوم. مطالعات جامعه شناسی.

- نقدی، اسداله (۱۳۸۲). درآمدی بر جامعه شناسی شهر، همدان: انتشارات فن آوران،

- Dwyer, D.C. (1970). **City in the third world**. London: Macmillan.
- Emrys, J. (1970). **Town and Cities**, London: McGraw-Hill.
- Hiraskar, G.K(1980). **Fundamentals of town planning** , Delhi, Nai Sarak.
- Mandl, P.E(1982).**Social Planning with the Urban Poor**, Unicef.

